

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
Cilt: 10, Sayı: 1, 2001
ss. 137-164

DİNİ TEBLİĞ ve EĞİTİM AÇISINDAN KUR'AN'DA İNSAN PSİKOLOJİSİ ve ÖZELLİKLERİ

Mehmet ŞANVER*

ÖZET

Kur'an'ın tebliğ ve eğitim-öğretim üslûbunda göze çarpan en önemli nokta, izlediği yol ve koyduğu kurallarda insan psikolojisini ve biyolojik varlığını daima göz önünde bulundurduğu gerçeğidir. İnsan tabiatına uygun bir tebliğ ve terbiye sayesinde akıl, kötülüğü (şerri) bırakır ve iyiliğe (hayra) yönelir.

Kur'an'da insandan bahseden pek çok ayette onun yaratılış sürecinden, psikolojik hallerinden, insan fitratının değişen ve değişmeyen yönlerinden bahsedilmektedir. Kur'an, insanı hem olumlu, hem de olumsuz yönleriyle tanıtmakta ve değerlendirmektedir. Böylece onu eğitirken ve ona sorumluluk yüklerken nelerin dikkate alınması gerektiğinin ipuçlarını vermektedir.

Kur'an, toplumsal hayatın gerçeklerini ve sosyolojik özellikleri mesajlarında ve tebliğlerinde dikkate almaktadır. Çünkü bu özellikler, muhatabın daha iyi tanınmasında ve onunla iletişim kurmada önemli bir faktördür. Bu, metodların oluşturulmasında veya geliştirilmesinde ve hedefe varmada kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır.

SUMMARY

Human Psychology in The Qur'an in Terms of Religious Preaching and Education

The foremost aspect of the Qur'anic message in terms of religious instructions and education in the fact that it always takes into account the human psychology and biology. It is through a preaching

* Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü

and teaching suitable to human innate nature that human mind learns how to distinguish between the goodness and the badness.

In a number of Qur'anic verses, there are mentions about the creation of human beings, their psychological states and the dynamic and unchanging aspects of the innate nature. The Qur'an deals with both positive and negative characteristics of human beings. In doing so, it sets clues about what to take into account when he or she is to be educated or given any responsibility. For example, sociological realities are not ignored by the Qur'anic message. These realities are crucial in better communicating with and knowing people whom religious education will be given. This plays an important role in establishing or improving the relevant methods and thereby arriving the educational aims.

GİRİŞ

İnsan Psikolojisinin Tebliğ ve Eğitim Açısından Önemi

İnsan psikolojisini bilmek, eğitimin ve eğitimle ilgili faaliyetlerin sevk ve idaresinin vazgeçilmez bir esasıdır.¹ İnsan psikolojisinin bilinmesi, eğitim psikolojisine hakim olmaya; eğitim psikolojisi bilgisi de, tebliğ ve eğitimle ilgili metod ve kuralların geliştirilmesine, tebliğ ve eğitim faaliyetlerinin insan ve toplumun istek ve ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesine yardımcı olur.² İnsanın bütün boyutlarıyla tanınması, onun uygun metodlarla bilgilendirilmesini ve öğretimini kolaylaştırır. Çünkü eğitim, insanın bütünüyle ilgilidir.³ İnsanın hangi özellikleri ve fonksiyonlarıyla üstün kılındığını bilmek, bilgilendirme ve öğretimde o fonksiyonlara ya da yeteneklere yönelmeyi sağlayarak hedefe ulaşmaya yardımcı olur. Bir başka ifadeyle, insanın tanınması, tebliğ, öğretim ve eğitimde uygulanacak metod, müfredat ve programların oluşturulmasında doğrudan ilgili ve önemli bir faktördür. Çeşitli telkin ve ikna usülleriyle yapılan tebliğ metodları, temelde insan psikolojisine dayanırlar. Peygamberlerin başarıları da, insan psikolojisine ve fitratin kanunlarına uygun hareket etmeyle mümkün olmuştur⁴. İlâhî tebliğ ve terbiyenin yönü, insanların taşıdıkları özelliklere, istidat ve temayüllere

¹ Bkz. Elias, John L., *Psychology And Religious Education*, Florida 1990, s. 9-14; Ayhan, Halis, "*Çocuklara Allah ve Peygambere İman Öğretimi*", *Ebedî Risalet 2* (Sempozyum), İzmir 1993, s. 272

² Bu konuda bkz. Kardaş, Rıza, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1976, c. I, s. 16

³ Elias, *age*, s.6

⁴ Hökelekli, Hayati, "*Dinî Telkin ve Tebliğde Psikolojik Esaslar*", *Diyanet Dergisi*, c.XIX, sy.1, Ankara 1983, s. 27

göre belirlenmektedir.⁵ Aldığı eğitimle insan, sorumluluğunu gerektiği gibi idrak eder ve bunun gereklerini yerine getirmeye yönelir.

İnsanın yapısı, kötüyü ve iyiye yönelebilecek temayül ve zihni yeteneklerle donatılmıştır. Kur'an, insanı eğitirken, prensip, gaye ve metodlarını bu yapıya göre ayarlamakta ve temellendirmektedir.⁶

Kur'an, her insanın **fitrat*** üzere yaratıldığını bildirmektedir. İlgili ayette; *"Sen yüzünü hanif olarak dine, yani Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise o fitrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler"*⁷ buyurulmaktadır. Bu ayet, dini anlama ve tebliğ konusunda tutulması gereken en doğru yolun insanın yaratılışında var olan değerlere yönelmek olduğunu ima etmekte ve insan tabiatının özelliklerini araştırmanın gerekliliğine de işaret etmektedir. Yazır, sözkonusu ayetin tefsirinde fitrat kavramını açıkladıktan sonra, dinin insanın tabiatını geliştirmek için gönderildiğini belirterek, dinin tebliğ ve öğretiminde insanların yaratılış özelliklerinin doğru bir şekilde takip edilmesi gerektiğini imâ etmektedir.⁸ Tebliğ ve öğretimde bu ayetin mutlaka dikkate alınması, insan tabiatının iyi incelenmesi ve böylece yaratılışa uygun faaliyetlerde bulunulması gerekmektedir. İnsanı tanımadan ona yönelik birtakım faaliyetlerde bulunmak, bilinmeyen ve tanınmayan bir yola kılavuzsuz çıkmak gibidir. Dolayısıyla tebliğ, öğretim ve eğitimde de insan fitratının (arzuları, kabiliyetleri, ihtiyaçları, zaafı) dikkate alınmak zarureti vardır. Meselâ, insan unutmakla malûl⁹ yaratılmışsa, ondan hiç unutmaması beklenmemelidir. Bunun için Allah Teâlâ, insanları unuttuklarından dolayı sorumlu tutmamaktadır. Yani O, insana istidat, kabiliyet ve temayüllerine göre hitap etmektedir. *İnsanın fitratını, istidat, kabiliyet ve temayüllerini dikkate almaksızın dini*

⁵ Bu konuda bkz. Bayraklı, Bayraktar, "Eğitimin Doğum Öncesi Boyutu", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, yrs., ts., s. 170

⁶ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989 s. 128

* Fitrat, ilk yaratma faaliyeti sonucu yaratılışın aldığı ilk tarz ve şekli, henüz dış tesirlerle etkilenmemiş ve başkalaşıma uğramamış olan varoluşun ilk saf halini ifade eden teknik bir terimdir. Fitrat, çevre şartlarına göre şekle giren esnek bir tabiata sahiptir. (Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 124, 125). Fitrat konusunda ayrıca bilgi için bkz. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, yrs., ts., c. VI, s. 3822 vd.; Öztürk, Yaşar Nuri, *Din ve Fitrat*, İstanbul 1990, s. 43-68.

⁷ Rûm, 30/30

⁸ Bkz. Yazır, *age*, VI, 3825.

⁹ Bkz. Tâhâ, 20/115; Kehf, 18/73. Ayrıca krş. Canan, İbrahim, *Les Methodes De L'enseignement Du Prophete Muhammed*, Paris 1972 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 21 vd.

anlatmaya ve öğretmeye çalışmak, suyu yokuş yukarıya akıtmak anlamına gelmektedir.¹⁰

Kur'an'ın tebliğ ve eğitim-öğretim üslûbunda göze çarpan en önemli nokta, "toplum huzuru ve disiplinini sağlamak için koyduğu kurallarda insan psikolojisini ve biyolojik varlığını daima göz önünde bulundurduğu ve insana mutlaka alternatif sunduğu gerçeğidir."¹¹

Ancak insan tabiatına uygun bir tebliğ ve terbiye sayesinde akıl, kötülüğü (şerri) bırakır ve iyiliğe (hayra) yönelir.

İnsan ve insanın tanıtılması konusu Kur'an'da geniş bir yer tutmaktadır. Kur'an'ın muhatabının insan ve hedefinin, insan hayatının, amacına uygun olarak düzenlenmesi olduğu dikkate alınır, insan üzerinde bu kadar çok durulmasının tabii olduğu görülür. Bu, aynı zamanda Kur'an'ın kendi ifadesiyle, insanı en iyi tanıyanın Allah Tealâ olmasının¹² bir sonucudur.

Kur'an'ın insana bakışını anlamak için onda insanın yaratılışından ve yaratılış amacından bahseden, psikolojik tahliller yapan ayetlerini iyi incelemek gerekmektedir. Çünkü Kur'an'ın tebliğ ve eğitim prensipleri bu temeller üzerine kurulmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de insandan bahseden pek çok ayette onun yaratılış sürecinden, fitratının değişik yönlerinden, psikolojik hallerinden, insan fitratının değişen ve değişmeyen yönlerinden bahsedilmektedir.

İnsanın yaratılışı ve oluşum evreleri ile ilgili ayetler, insana kendisini kısmen tanıtır, ilgisini kendi varlığına çekerken, aynı zamanda insanın kendi yapısını ve özelliklerini tanımasının gerekliliğine de işaret etmekte ve buna teşvik etmektedir. Zira her yönüyle terbiye ve rehberliğe muhtaç olan ve bu görevin sorumluluğunu da kendi omuzlarında hisseden bir varlığın, kendisini veya hemcinsini tanımadan bu görevi gereği gibi yerine getirmesi ya da onun sergileyeceği hal ve davranışları, tutum ve tavırları anlaması ve anlamlandırması, yerine göre hoşgörülle karşılaması mümkün değildir.

Kur'an, insanların yaratılmış olduklarından ve yaratılışlarından bahsetmekle, insanı bu konularda düşündürme amacını gütmektedir. Çünkü yaratılmış yani mahlûk olduğunun ve neden yaratıldığının bilincinde olan insan, Yaratıcı'dan gelecek tebliğ ve davete daha

¹⁰ Çam, Nusret, "İslam'ın Fitrî (Doğuştan Gelen) Kabiliyetlere Bakışı", *Diyanet Aylık Dergi*, Aralık 1994, sy. 48, s. 25

¹¹ Ay, Mehmet Emin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükâfat ve Ceza*, Bursa 1993, s. 40. Konu ile ilgili ayetler için bkz. Bakara, 2/178, 275; Nisâ, 4/92-93; Mâide, 5/87-90; İsrâ, 17/33; Nûr, 24/2-9, 28-29, 32; Müzzemmil, 73/20.

¹² Bkz. Necm, 53/32

elverişli ve hazır bir yapıya dönüşür. Böylece bir anlamda Allah ile insan arasında bir iletişim koridoru oluşur.

Yaratılmışlığını unutma haline Kur'an, **tuğyân** (küstahlık yaparak haddi aşmak) ve **istiğnâ** (kendini tamamen serbest görmek ve Allah'a muhtaç görmemek) adını vermektedir.¹³ Bu özellikler, tebliğ ve davetin amacına engel olabilecek, başka bir deyimle iletişim/tebliğ koridorunu kapatabilecek özelliklerdir. Bu özelliklere sahip olanlar ise, Kur'an'da, Allah'ın kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimseler¹⁴ olarak zikredilmektedir. Ya da onların kalplerinin "*sanki kilitli olduğu*"¹⁵ hatırlatılmaktadır.

I. BİREY OLARAK İNSAN VE PSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Yaratılışında belli bir oluşum ve tekâmülden geçirilen insan, dünya hayatı içerisinde de, gerek bedensel, gerekse ruhsal olarak, birtakım gelişim safhalarından geçmektedir. "*Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır...*"¹⁶ ayeti bunun ifadesidir. Bu durum, esasen terbiyede dikkate alınması gereken bir gerçektir. Nitekim Kur'an da buna işaret etmektedir.¹⁷

"İnsanın mahiyeti, ruhî durumu, görevleri, kaderi vs. Kur'an'ın temel konularıdır"¹⁸. Kur'an'da ayetlerin çoğunun insanın ruhsal hallerini ve Rabbiyle olan ilgilerini dile getiren ayetler olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹ Kur'an'a göre insan, bölünmeyen bir bütündür. Kur'an, ruhu ihmal edip, maddeyi alan veya yalnız ruhu ele alıp maddeyi ihmal eden bir felsefeyi kabul etmemektedir.

Kur'an, insanı insan olarak ele almaktadır. Kafasıyla, kalbiyle, duygularıyla, zaaflarıyla, kıskançlıklarıyla, zorbalığıyla, iddialarıyla, zanlarıyla ve bütün yönleriyle ele almakta ve onun derinliklerine nüfuz etmektedir.²⁰

¹³ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, ts., s. 116

¹⁴ Nahl, 16/108; Muhammed, 47/16; Bakara, 2/6-7. "Kalplerin mühürlenmesi" konusunda bir yorum için bkz. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (Çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara 1993, s. 71-72

¹⁵ Muhammed, 47/24

¹⁶ Rûm, 30/54

¹⁷ Bkz. Bakara, 2/286

¹⁸ İzutsu, *age*, s. 69

¹⁹ Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, İzmir 1988, s. 196.

²⁰ *age*, s. 307-308

Kur'an'ın insana bakışı, insanı değerlendirışı kapsamlı, birleştirici, dengeli ve mutedil bir bakıştır. Çünkü Kur'an nazarında insan, yalnız fiziksel yapıdan ve kimyadan meydana gelmiş, sadece boşluk dolduran bir madde ve tabiat varlığı olmadığı gibi, maddeden soyunmuş ve maddeye değer vermeyen mücerred bir ruhtan da ibaret değildir. Kur'an, insanın madde ile ruhun birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmektedir.²¹ Bu ikisi, birbirine bağlı ve ortaklaşa faaliyet halindedir.

Kur'an, insanın ruhsal dünyası hakkında genişçe bilgi vermektedir. Bu durum, onun insana hitap etmesinin tabii bir sonucudur. Çünkü bu kitabın ilk ve en önemli fonksiyonu, insan ruhunu eğitmek ve belli bir yöne sevk etmektir. Kur'an, ruha hitap etmekte ve ona yön vermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla böyle hareket etmesi gayet tabiidir.²²

Kur'an, bireyin değerini kabul etmekte ve ona ferdi sorumluluk yüklemektedir. Kur'an'a göre toplum, sorumluluk ve toplumsal bilinç sahibi olan fertlerden meydana gelmelidir. Kur'an, ferdi, toplumun üstünde tutmadığı gibi, toplumu öne çıkarıp, ferdi değersiz bir varlık olarak da görmemektedir. Toplum fertlerden meydana geldiği için, bir yönü ile Kur'an nazarında fert toplum demektir. Çünkü fert, toplumun bir parçasıdır. *Parça* olmadan *bütünün* meydana gelmesi mümkün değildir.

A. Kur'an'da Olumsuz İnsan Özellikleri

İnsanın davranışları, ruhsal özellikleri ve bunun dışı yansımaları açısından bakıldığında, Kur'an'da her türlü insanı bulmak mümkündür. Darda Allah'ı hatırlayıp, genişlikte şımarıp unutanlar,²³ inkârcı tiplerin ruh halleri,²⁴ bir tehlikeye karşısında korkanlar,²⁵ iki yüzlülerin davranışları,²⁶ inatçı inkârcıların ruh yapıları,²⁷ ihtiyarlıktaki davranış bozuklukları,²⁸ heyecan, öfke ve pişmanlık sırasındaki fizyolojik değişiklikler,²⁹ görülebilir.

²¹ Bkz. Sâd, 38/71-72

²² Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdlar* (Çev. Bekir Karlığa), İstanbul 1992, s. 15

²³ Bkz. Yunus, 10/21; Hud, 11/9-10; Rum, 30/36

²⁴ Bkz. Müddessir, 74/49-51

²⁵ Bkz. Enfal, 8/6

²⁶ Bkz. Tevbe, 9/42

²⁷ Bkz. En'am, 6/7; Hicr, 15/14-15

²⁸ Bkz. Hac, 22/5

²⁹ Bkz. Zâriyât, 51/29; Zümer, 39/23; Ahzab, 33/10; Yusuf, 12/31; Nahl, 16/58; Furkan, 25/27-29

Kur'an'ın ifadelerine göre insan, istikrarsız, değişken, zayıf, hırslı ve huysuz bir tabiata sahiptir.³⁰ Allah, insanın yükünü hafifletmek ister, çünkü insan zayıf yaratılmıştır.³¹

Yine Kur'an'a göre; insan acelecidir, aceleci bir tabiatta yaratılmıştır,³² sabırsızdır, çabuk şikâyet eder,³³ nankör,³⁴ mala ve dünyalığa (menfaatine) düşkündür.³⁵ İnsanın tabiatında yer alan bu özelliğın sapkın bir tezahürüdür ki, putperest insanlar, ilk önce yardım görme ve şefaât umuduyla, korku veya menfaat dürtüsüyle, dünya hayatı bakımından somut faydalar elde edecekleri düşüncesiyle putlara bağlanmışlar, sonra ilk sapıklıkları unutulurak, çıkış noktasında başlayan sapma giderek artmış ve dünyevî maddelere (putlara) tapar hale gelmişlerdir.³⁶ İnsan, eli sıkı ve cimri,³⁷ rahatına düşkün³⁸ kendine aşırı güveni olan, şımarık ve kibirlidir.³⁹ Kendisine aşırı güven ve kibir duygusu taşıyan ve minnet duygusundan tamamen uzak olan insan, "bağımsızlık" dürtüsünün etkisiyle kendisini Tanrı yerine koyabilmektedir.⁴⁰ İnsan aldanıcı⁴¹, taklitçi⁴², unutkan⁴³, bilgisizce

³⁰ Bu konudaki bazı ayetler için bkz.: Nisâ, 4/128; Neml, 27/14; Meâric, 70/19-21; Haşr, 59/9; Teğâbün, 64/16; Zümer, 39/8, 49; Lokmân, 31/32. Ayrıca krş. Hökelekli, *age*, s. 24.

³¹ Nisâ, 4/28

³² Enbiya, 21/37; İsrâ, 17/11

³³ Meâric, 70/19-21

³⁴ Âdiyât, 100/6-8; Fecr, 89/15-16; Abese, 80/17; Şûrâ, 42/48; Zuhuf, 43/15; Fussilet, 41/50-51; Zümer, 39/8, 49; Ankebût, 29/10, 65; Rûm, 30/33; Furkan, 25/50; Hac, 22/11, 66; İsrâ, 17/67; İbrahim, 14/34; Hûd, 11/9-10; Yunus, 10/12, 21.

³⁵ Âdiyât, 100/6-8; Kiyâmet, 75/20-21; Â-i İmrân, 3/14; Kehf, 18/46; Münâfikûn, 63/9. Hz. Peygamber de, insanın mala ve dünyalığa düşkünlüğünü şöyle ifade etmektedir: "İnsanı iki vadi dolusu malı olsa, üçüncü bir vadi dolusu daha isterdi. İnsan oğlunun karnını topraktan başka bir şey dolduramaz. Ama Allah, tevbe eden kimsenin tevbesini kabul eder." (Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahîhu'l-Buhârî, İstanbul 1992, Rikak 10; Müslim, Ebu'l-Hasen, Sahîhu Müslim, İstanbul 1992, Zekât 116-119; Tirmizî, Muhammed b. İsa, Sünenü Tirmizî, İstanbul 1992, Zühd 48.)

³⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyet*, İstanbul 1987, s. 5

³⁷ İsrâ, 17/100; Teğâbün, 64/16-17.

³⁸ Tevbe, 9/86

³⁹ Beled, 90/5; Hûd, 11/9-10; Sâffât, 37/35.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hökelekli, *age*, s. 208

⁴¹ A'raf, 7/22

⁴² Mâide, 5/104; Lokmân, 31/21; Zuhuf, 43/22; A'râf, 7/28. Ayrıca bkz. Canan, *ag. Doktora Tezi*, s. 14-15.

tartışan⁴⁴, karamsar ve ümitsizlik eğilimi taşıyan,⁴⁵ bir yaratılışa sahiptir. Bir izaha göre Allah, insanı ihtilaf üzere yaratmıştır.⁴⁶ İnsana kötülüğün bildirilmesi de, kendisi için bir zaaf teşkil etmektedir.⁴⁷

Kur'an, insanın zaafına işaret ederken, diğer bazı dinlerde yer aldığı gibi "insan doğarken günahkârdır" demek istememiştir.⁴⁸ Çünkü Kur'an'a göre, insan "*doğuştan günahkâr*" değildir. İnsan doğarken kusursuz ve her türlü günahdan uzak olarak yaratılmıştır. Ancak şahsiyetinin derinliklerinde, doğuştan gelen "*kötüye ve iyiye yönelme*" kabiliyetlerinin potansiyel olarak var olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Onun iyiliğe ya da kötülüğe yönelmesi, fitrat ve tabiatından ziyade, aldığı terbiye ile çevre faktörlerinin sonucudur. Nitekim Hz. Peygamber de, bu görüşü teyid eden bir hadisinde; "Her doğan (çocuk) fitrat üzere doğar. Daha sonra onu anne-babası yahûdileştirir, hıristiyanlaştırır veya mecûsileştirir. Eğer anne-babası müslüman iseler, çocuk da müslüman olur"⁵⁰ buyurarak insanın yetişmesinde terbiye ve çevre faktörünün önemini belirtmiştir. İşte bu hal, gelen her yeni nesil için anne, baba, eğitimci ve idarecilere büyük sorumluluklar yüklemektedir. İnsanın çevresinde bulunanlarla insan terbiyesinden sorumlu olanlara düşen, insanın tabiat ve eğilimlerini tanıyıp, ondan olumsuz tesirlerin etkisini kaldırmak ve onu iyiliğe yöneltmektir. Pedagojide Aydınlanma Çağının önemli ismi olan Jean Jacques Rousseau (1712-1778)⁵¹ da, "Emile" adlı eserinde "her şey aslında iyi olarak doğar, sonra insanların elinde

⁴³ Bakara, 2/286; Tâhâ, 20/115; En'âm, 6/44; Mâide, 5/13-14; Haşr, 59/19; Sâd, 38/26; Kehf, 18/73.

⁴⁴ Hac, 22/3, 8-9; Kehf, 18/54; Yunus, 10/36, 39, 66; Lukmân, 31/20. Allah Teâlâ, esasen insanın hiçbir şey bilmezken dünyaya getirildiğini (Nahl, 16/78) beyan etmektedir. Ayrıca bilgi için bkz. Canan, *ag. Doktora Tezi*, s. 19-20

⁴⁵ İsrâ, 17/83; Fussilet, 41/49; Rûm, 30/36.

⁴⁶ Yazır, *age*, IV, 2837. Konu ile ilgili ayetler için bkz. Hûd, 11/117-118.

⁴⁷ "Nefse ve onu biçimlendirene, ona bozukluğunu ve korunmasını (isyanını ve itaatini) ilham edene andolsun ki; (Allah'tan başkasına tapmayarak) nefsini yücelten kurtulmuştur" (Şems, 91/7-9); "Andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne fışıldadığını biliriz, çünkü biz ona şah damarından daha yakınız" (Kaf, 50/16).

⁴⁸ Hıristiyanlıkta "Aslî Günah" (Peccatum Originis) olarak geçen bu konu için bkz. Tümer, Günay, "*Aslî Günah*" md., *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. III, s. 496

⁴⁹ Bkz. Şems, 91/8. Ayrıca bu konuda bkz. Bayraklı, *agm*, s. 171

⁵⁰ Buhârî, Cenâiz 80, Kader 3; Müslim, Kader 22, 23, 25.

⁵¹ Bkz. Alaylıoğlu; Ruşen - Oğuzkan, A. Ferkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 269.

bozulur. İnsan kalbinde, doğuştan gelen hiçbir ahlâksızlık yoktur"⁵² diyerek eğitimin ve eğitimcilerin rolünü ve önemini vurgulamıştır.

Eğitim, insanın düşük ve zayıf yönlerini ıslah etme görevini yerine getirmede, insanın dünya ve ahiret hayatı helak ve hüsrandır. Kur'an, insanı bütün yönleriyle tanıtırken, tedavi yollarını ve kurtuluş çarelerini de kendisine öğretmektedir.⁵³

Gerçekte insan, iyi ve kötü olmak üzere iki yönlü kabiliyeti olan⁵⁴ bir varlıktır. Bu iki yönden birisinin ağırlık kazanmasında ve harekete geçmesinde, insanın tabiatı, ruhsal durumları, bulunduğu ortam ve aldığı terbiye belirleyici rol oynamaktadır.

"Gerçekten insan pek huysuz yaratılmıştır. Başına bir fenalık gelince feryad eder. Bir iyiliğe uğrarsa onu herkesten men eder."⁵⁵

Bu ayete göre, insanın temel yapısında iyiliğe ve fenaliğe eğilim gösterebilecek yeteneğin varlığı söz konusudur. O, bunu hayatının çeşitli safhalarında, değişik davranışlar halinde belirtme fırsatı bulmaktadır.⁵⁶

"İnsan, Rabbi kendisini denemek için bir iyilik edip bol nimet verdiği zaman: Rabbim beni şerefli kıldı, der. Onu sınamak için rızkını daralttığı anda ise: Rabbim beni önemsemedi (fakir düşürdü) der."⁵⁷

İnsanın tabiatına, ruhsal durumuna ve yaşadığı ortama göre değişebilen iki yönlü yapısı, Kur'an'da değişik yerlerde, değişik ifadelerle anlatılmaktadır. *İnsan, bir darlık ve sıkıntı gelince, yan yatarken, otururken veya ayakta iken*⁵⁸ çeşitli hallerde Rabbini hatırlamakta, O'nunla birlikte olup O'na yalvarmaktadır. Ama darlık ve sıkıntı gidince sanki daha önce Rabbine yalvaran o değilmiş havasına bürünmektedir. Eğer bir de insan bollukla karşılaşarsa, Rabbinin ayetlerine dil uzatmaya kalkışmakta, bolluğu kendinden bilip Rabbini unuttuğu gibi, adeta O'na hasım kesilmektedir.⁵⁹ Halbuki böyle

⁵² Rousseau, J. Jacques, *Emil Yahut Terbiyeye Dair* (Çev. H. Z. Ülken , A. R. Ülgener , S. Güzey), İstanbul 1966, s. 8.

⁵³ Cemâlî, Muhammed Fâzıl, *Kur'ân'a Göre Eğitim Felsefesi* (Çev. Ahmed Serdaroğlu-Rahmi Özer), İstanbul, ts, s. 89. Meselâ, cimrilikten kurtulmanın yolu ve alternatif çözüm için bkz. Teğâbün, 64/16-17

⁵⁴ Bu konuda Seyyid Kutub da tefsirinde benzer bir izah yapmaktadır. Bkz. Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Beyrut 1992, c. VI, s. 3917

⁵⁵ Meâric, 70/19-20

⁵⁶ Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an'da İnsanın Değeri*, İstanbul 1983, s. 18

⁵⁷ Fecr, 89/15-16

⁵⁸ Bkz. Yunus, 10/12

⁵⁹ Gölcük, *age* s. 18; Bu konuda ayrıca bkz. Kutub, *Kur'an'da Edebî Tasvir* (Çev. Süleyman Ateş), İstanbul, ts, s. 172, 270

durumların, kendisi için bir imtihan olduğunu düşünememektedir.⁶⁰ İnsanın, kendisine bir zarar, felaket veya sıkıntı eriştiğinde Allah'a yönelmesi, O'na dua ve niyazda bulunup sonra tekrar eski haline dönmesi, kuvvetli bir engelin önünde akımın durmasına benzemektedir. Bu engel kalkınca akım, derhal salınmakta ve sanki hiç durmamış gibi gitmektedir.

Kur'an, insanın iki yönlü manevî yapısını denizde fırtınaya tutulan insan misâliyle anlatmaktadır. Gemi, güzel bir havada, rüzgârla içindekileri götürürken, yolcular neşe içinde bir yolculuk yapmaktadırlar. Fakat bir fırtına çıkıp her taraftan dalgalar onlara hücum ettiğinde ve çepeçevre kuşatıldıklarını anladıklarında, Allah'ın dinine sarılarak, "*Bizi bu tehlikeden kurtarırsan andolsun ki, şükredenlerden olacağız, diye Allah'a yalvarırlar.*"⁶¹ Yazır'a göre, sıkıntı anlarında dine yönelme ve yaratıcıya sığınma, esasen insandaki fitrî yapının bir tezahürüdür.⁶²

Sıkıntı anlarında Allah'ın yardımını ve himayesini istemek için O'na yönelme ve dua etme davranışı sıkça görülen bir durumdur.⁶³ Sıkıntı sebebiyle Allah'a başvurma, bir kaçma ya da kendini bırakma davranışı olmayıp, korku, üzüntü, ümitsizlik, güvensizlik gibi olumsuz duyguların aşılması amacına yönelik, gerçek bir dinî tutumdur.⁶⁴

Bu durum, insanın Rabbine döndüğü, kendisini ve kulluğunu hatırladığı, Kur'an'ın müsbet yön olarak nitelendirdiği ve insanın daima üzerinde olması gereken durum olarak takdim edilmektedir. Bunun aksi durum, yani Kur'an'ın ifadesiyle; *Allah onları kurtarınca hemen yeryüzünde haksız taşkınlıklara başlamaları,*⁶⁵ insanın menfî yönünü göstermektedir ki, bu yerilen yöndür.⁶⁶

İnsan, Rabbinin nimetlerini tattıktan sonra ondan uzak kalırsa ümitsiz bir nanköre dönüşmektedir. Başına gelen sıkıntıdan sonra, ona Rabbi tarafından, bir nimet tattırılırsa *'Kötülükler benden gitti'*

⁶⁰ Bkz. Zümer, 39/49

⁶¹ Yunus, 10/22. Böyle tehlike anlarında insanın "*dini yalnız Allah'a özgü kılması*" (Lukmân, 31/32) durumuna "**geçici monoteizm**", yani "**geçici tevhid**" adı da verilmektedir. (Bkz. İzutsu, *age*, s. 96, 97). Yapılan bazı araştırmalar da, çaresizlik tecrübelerinin, insanları dinî bir davranışa sevketmede önemli rol oynadığını göstermekte ve ölümle daha fazla karşı karşıya bulunan ve daha fazla korku duyan kimseler, duaya daha çok başvurmaktadırlar (Hökekleli, *age*, s. 89, 90).

⁶² Bkz. Yazır, *age*, VI, 3822.

⁶³ Hökekleli, *age*, s. 114

⁶⁴ *age*, s. 115

⁶⁵ Bkz. Yunus, 10/23

⁶⁶ Gölcük, *age*, s. 19

demektedir. Kur'an'ın ifadesiyle böyle bir davranışa sahip olan insan, *şımarıp böbürlenlen biridir*.⁶⁷ Burada söz konusu olan, bir yönüyle nankör, diğer yönüyle şımarık, böbürlenlen insan tipidir. İnsanın Rabbine karşı pek nankör ve gerçekten menfaatine pek düşkün oluşuna kendisi şahittir.⁶⁸ İnsanın bizzat kendisinin inkâr edemeyip kabullendiği gerçek, onun nankör ve menfaatine düşkün yapıya sahip oluşudur. Şu halde insanın rahatlıkta sevinçli, sıkıntıda üzüntülü oluşu, birinden diğerine süratli bir tarzda geçiverecek bir tabiatta yaratılışı, Kur'an'ın insanı anlatırken üzerinde durduğu önemli konulardandır.⁶⁹ Hatta insan, rahmet karşısında, *"Bu benim hakkımdır, kıyametin kopacağını sanmıyorum. Rabbime döndürülürsem, O'nun katında andolsun ki, benim için daha güzel şeyler vardır."*⁷⁰ diyecek kadar ileri giderek bir başka yönünü, yani alaycı tarafını ortaya koymaktadır.⁷¹

Balçıktan⁷² ve Allah'ın ruhundan⁷³ yaratılan insan, iki boyutlu bir varlıktır. Bununla, insanın çift yönlü bir varlık olduğu anlatılmaktadır. İnsan, bir yönüyle övgüye lâyık, diğer yönüyle kınanmayı hakedecek bir yapıya sahiptir. "O bir boyutuyla balçığa karşı meyillidir. Tabiatında ve mayasında durmaya, bir yerde çöküp kalmaya, durgunluğa eğilimi vardır. Öyle ki, nehir coşup akarken, hareket ederken, geride bıraktığı şeyler, yani dibine çökmüş mil gibidir. Coşması yoktur. Hareketliliği ve dalgalanması yoktur. Geride kalmış ve oturmuş durumdaki bir çökelektir. İşte insanın yapısı da çökelmeye ve oturmaya, rahatlığı istemeye meyillidir. Diğer taraftan öbür boyutu, yani *Allah'ın ruhu* ise yüceliğe meyillidir. Birinci boyutun aksine, yükselmeye, düşünülebilen en yüce zirvelere tırmanmaya meyillidir. Yani Allah'a ve Allah'ın ruhuna... İşte insan iki zıtlıktan yaratılmıştır: Birisi balçık, diğeri ise Allah'ın ruhudur. İnsanın büyüklüğü ve önemi, iki boyutlu bir varlık olmasından ileri gelmektedir".⁷⁴

Diğer taraftan "İlk insan"ın yaratılmasında esas olan madde, ilgili ayetlerde nasıl ki "çamur", "kara balçık" ya da "pis kokulu balçık" gibi birtakım aşağılayıcı vasıflarla⁷⁵ ifade ediliyorsa, neslin üremesinde esas maddî unsur olan "su" (yani menî)⁷⁶ de, iğrenç ve aşağılayıcı

⁶⁷ Bkz. Hûd, 11/9-10

⁶⁸ Adiyât, 100/6-8

⁶⁹ Bkz. Rum, 30/33-37

⁷⁰ Fussilet, 41/50

⁷¹ Gölcük, *age*, s. 19-20

⁷² Bkz. Rahmân, 55/14

⁷³ Bkz. Sâd, 38/71-72; Secde, 32/9

⁷⁴ Şeriatî, Ali, *İnsan* (Çev. Şamil Öcal), Ankara 1990, s. 15-16, 367

⁷⁵ Bkz. Hicr, 15/26, 28, 33; Rahmân, 55/14.

⁷⁶ Fâtır, 35/11; Kıyâmet, 35/37.

vasıflarla⁷⁷ tavsif edilmektedir. Bu durum, insanın maddî yönünün nasıl bir yapıya sahip olduğunu göstermesi ve tabiatında taşıdığı özelliklerin kaynağının bilinmesi bakımından dikkat çekicidir.

B. Kur'an'da Olumlu İnsan Özellikleri

Kur'an, insanın zaaflarını ve olumsuz yönlerini dile getirirken, onun tamamen âciz olduğunu ve hiçbir olumlu ve üstün yönü olmadığını kastetmemektedir. "Kur'an'da bütün yaratıklar arasında en büyük önem, insana verilmiştir"⁷⁸. Çünkü yine Kur'an'a göre insan, yaratıkların birçoğundan üstün kılınmış,⁷⁹ insanı diğer valıklardan üstün kılan ve yaratılış amacının gerekli kıldığı birtakım özellikler de kendisine verilmiştir.⁸⁰ Öncelikle insanın Yaratıcı'dan bir mesaj alabilmeye layık görülmesi, yani vahye muhatap kılınması, kendisine verilen üstünlüğün ve değerlerin bir göstergesidir.

"Kur'an'da tasvir edilen insan, kendi öz varlığında, yaratıcı bir faaliyet halindedir ve yükselere tırmanırken binbir şekle bürünen bir ruh, bir canlılıktır."⁸¹ *"Hayır! Şafağa, geceye ve onda basan karanlığa, dolunay olmuş aya yemin ederim ki, halden hale geçersiniz."*⁸²

Esasen insanın üstünlüğü, onun yaratılışında cereyan eden olaylarla ortaya çıkmaktadır. Allah'ın "**halife**" olarak yarattığı insana meleklerin itirazı, Allah'ın melekleri denemesi, insanla mukayesesi ve insanın üstünlüğünün ortaya çıkmasıyla son bulmuştur. Bu üstünlük, Adem'e bütün isimlerin öğretilmesi, kısaca ona verilen öğretim ve bilgidir.⁸³ Yani insanda tezahür eden ilk üstünlük, onun yeryüzünde Allah'ın temsilcisi (halife) olması ve bunun gerektirdiği ve dünyaya hakim olmasını sağlayan⁸⁴ ilim ve bilgeliğin kendisinde varolmasıdır. Bu üstünlük, meleklerce kabul edilmiş ve onların Adem'e secde etmeleriyle neticelenmiştir.⁸⁵

İnsan, "kendi konumunu" bilmedikçe ve bunun idrakine varmadıkça "kendini bilen" biri olmuş olamamaktadır.⁸⁶

⁷⁷ Bkz. Târık, 86/5-6; Mürselât, 77/20.

⁷⁸ Izutsu, *age*, s. 69

⁷⁹ İsrâ, 17/70

⁸⁰ Krş. Bûtî, Muhammed Said Ramazan, *Min Ravâii'l-Kur'ân*, Dimeşk, ts., s. 225

⁸¹ İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu* (Çev. N. Ahmet Asrar), İstanbul 1984, s. 29

⁸² İnşikak, 84/16-19

⁸³ Bkz. Bakara, 2/30-34

⁸⁴ Atay, Hüseyin, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara 1992, s. 23

⁸⁵ Bkz. Bakara, 2/34

⁸⁶ Şeriatî, *age*, s. 29

İnsanı hayvandan ayıran gösterge, "tekâmül" değil, "bilgilenme"dir. Hayvanla kıyaslandığında, onun yaşayışındaki farklılığın göstergesi ise, "uygarlık" değil "kendini bilme" şuurudur.⁸⁷

İnsanın yaratılışından getirdiği bir üstünlüğü de, "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler,(sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir."⁸⁸ ayetiyle ima edilmektedir. Ayette geçen emanet, işlenmesinde sevap, terkinde ceza olan ibadet ve davranışlarla, akıl ve düşünce kabiliyetidir. Kulluk ve akıl emanetine riayet edilmezse, zulüm ve bilgisizliğe sapılmış olur. Bu emaneti vermekle Allah, insanı teklifleriyle sorumlu tutmuş ve böylece onu imtihan etmiştir.⁸⁹ Mevlânâ da, bu emanetten kastın "insan iradesi" olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Ayetin sonunda insanın "zalim" ve "câhil" olduğuna dair tabiatındaki olumsuzluk ve zaafiyet belirtilmekle birlikte, burada insanın başka bir üstünlüğü daha ortaya çıkmaktadır. Bu da, Allah'ın birtakım varlıklara teklif edip de kabul etmedikleri emaneti üstlenme konusunda, sadece insanın irade ve kararlılık göstermesidir.

İnsanın bütün yaratıklara karşı üstünlüklerinden birisi onun iradesidir.* Yani hiçbir hayvan ve bitki kendi fitratlarının aksine hareket edemezken, insan, kendi fitratı ve içgüdüsünün aksine hareket edebilen tek varlıktır.⁹¹ Kendi fitratına, bedeninin maddî ve manevî ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen tek varlık insandır. Kendisinin iyiliğine ve hayrına olan şeylerin tersini bile yapabilmektedir. Hem aklının gösterdiği, hem de aklının muhalefet ettiği doğrultuda davranışlar sergileyebilmektedir. "İyi" ya da "kötü"yü seçmekte hürdür.⁹² İnsan, iradesi sayesinde seçeneklerden birisini tercih hakkına sahiptir.⁹³ Seçme yeteneği, Allah'ın insana verdiği en önemli ve belirgin özelliklerdendir. Allah, insanı çalışıp çabalayarak hayatını sürdürmesi ve kendi kurtuluşu doğrultusunda gayret göstermesi için yeryüzünde hür bırakmıştır.

⁸⁷ age, s. 31

⁸⁸ Ahzâb, 33/72

⁸⁹ Özek, Ali - Karaman, Hayreddin - Turgut, Ali - Çağrırcı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, Medine 1992, Ahzâb, 33/72. ayetin izahı.

⁹⁰ Şeriati, age, s. 18.

* İrade, bir şeyi yapmayı veya yapmamayı belirten iç kuvvet, istemek yeteneğidir. Ne yaptığını bilen ve bildiğini düşünerek yapan insan, iradesine göre davranıyor demektir. (Kanad, H. Fikret, *Kısaltılmış Pedagoji*, İstanbul 1977, s. 184)

⁹¹ Şeriati, age, s. 18

⁹² İlgili ayet için bkz. Zümer, 39/41

⁹³ Bkz. İnsan (Dehr), 76/3; Beled, 9/10.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en belirgin özelliği, "kendinden haberdar oluşu" yani benlik şuurudur. Onun yaşayışı ve hareket tarzı, yalnızca biyolojik yapısına ve fitratında yer alan tabii içgüdüüne ve yazgisına bağımlı değildir. Yaşayışında, "duyarlı" oluşunun yönlendirdiği ölçüde seçme ve yaratıcılık gibi güçler onun üzerinde belirleyici faktörlerdir. Sonuçta ise, benliğini oluşturan fitrî güçler, onun üzerinde etkili olan tabiat kuvvetlerine ve çevresel etkenlere karşı galip gelebilmektedir. Gelişim yönünü belirleyen ve açıklayan bu "zafer"e "insanlık" adı verilmektedir.

Böylece insan, bilimsel terminolojide tanımlandığı gibi, ellerinde ve yüzünde kıl olmayan kuyruksuz ve boynuzsuz, dik olarak yolda yürüyen bir yaratık değil, bilgeliğin ona "özgürlük" bahsettiği, açık bir "irade" kazandırdığı varlıktır. Özgürlük, üstten gelen "zorunluluğa" karşı kafa tutma imkanır. İnsanı ve evreni yaratıp hareket ettiren, düzenleyen ve idare eden otoriteden kaçış imkanır.⁹⁴ Kur'an'ın ifadelerinde geçtiği üzere, Hz. Adem kıssasındaki "yasak meyveye yaklaşmak" ve onu "yemek"⁹⁵ konusu da bu anlamda değerlendirilebilir.

İnsan irade sahibi olduğu için sorumluluğu söz konusudur.⁹⁶ Özgürlük ve seçme hakkı, insanın sorumlu olma zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Başka bir ifadeyle, insanın sorumluluğu hür bir iradeye sahip olmasının bir sonucudur. Bundan dolayıdır ki, Kur'an'a göre insan, kendi yaşayışından sorumlu olan tek varlıktır. "O gün kişi, önceden yaptıklarına bakacaktır."⁹⁷ İnsan, sadece kendi yaşayışından değil, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması sebebiyle, dünyada ilâhî mesajın gereklerini yerine getirmekle de sorumludur. Kur'an'ın geldiği toplumda yaptığı en önemli değişikliklerden birisi, insanlara ferdî sorumluluk duygusunun yerleştirilmesidir.⁹⁸

Kur'an'a göre herkes kendi davranışından sorumludur.⁹⁹ Herkesin yaptığı iyilik kendi lehine, kötülük de kendi aleyhinedir.¹⁰⁰

Aslında iradeyi insandan çekip alınca, sonunda onun "sorumlu" olmasından bahsetmek yersiz ve anlamsızdır. Çünkü insandan sorumluluk alındığında, ona ait bütün değerler ondan alınmış olmaktadır. İnsan iradesini dikkate almayan bir yaptırım zorlayıcılıktır.

⁹⁴ Şeriatı, *age*, s. 26-27

⁹⁵ Bkz. Bakara, 2/35-36; A'raf, 7/19-22

⁹⁶ Bu konudaki ayetler için bkz. Zümer, 39/41; Zilzâl, 99/7-8.

⁹⁷ Nebe', 78/40

⁹⁸ Özbek, Abdullah, "Kur'an'ın Eğitim Felsefesi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, yrs, ts., s. 79

⁹⁹ En'am, 6/164

¹⁰⁰ Bakara, 2/ 286

Zorlayıcılık ise, insan iradesinin yok edilmesi, yani "insanın" ve onun "fıtrati"nin yok edilmesidir. İnsanın özgürlüğünün, serbest tercih hakkının ve sorumluluğunun yok edilmesidir.¹⁰¹

Yine insan, doğuştan gelen zaaflarıyla birlikte, canlılar arasında kendisine verilen üstün kabiliyetlerle ve en güzel biçimde (ahsen-i takvîm) yaratılmıştır.¹⁰² Gerçekten insanoğlu, şan ve şeref sahibi kılınmış, ona karada ve denizde gidebileceği vasıtalar ve güzel güzel rızıklar verilmiş, yaratıkların birçoğundan üstün kılınmıştır.¹⁰³ Aklıyla, konuşmasıyla, yazı, ilim ve sanat kabiliyetiyle, mizacının mutedil, suretinin güzel, boyunun dik oluşuyla, yerdekilere hakimiyeti, geçim vasıtalarını kolayca bulmasıyla¹⁰⁴ insan diğer varlıklardan üstün yaratılmıştır. Allah, insanlara gözler, kulaklar, akıl vermiş,¹⁰⁵ diller, dudaklar vermiştir.¹⁰⁶ Kendisine bu organların verilmesi de, insanın "sorumluluk" taşımasında rolü olan faktörlerdendir.¹⁰⁷

Esasen Kur'an'ın da onaylayabileceği ve çağdaş fikrî akımlar veya anlayışlarca üzerinde ittifak edilen bir hümanizmde, insan tabiatındaki ve onun üstünlüğünü ortaya koyan en temel nitelikleri genel olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1- İnsan "asil bir varlık"tır. Yani bütün varlıklar arasında bağımsız bir "benlik" ve soylu bir "öz"e sahiptir.

2- İnsan "irade" sahibidir. Bu, ona varlığının iki belirleyicisi olan "özgürlük" ve "seçme" özelliği kazandırmaktadır.

3- İnsan, "bilen" ve öğrendiklerini "kavrayan" bir varlıktır. Bunlar, onun belirgin üstünlüklerindedir.

4- İnsan, varlığının bilincinde olan bir varlıktır. O, kendisi hakkında bilgi sahibi olan tek varlıktır. Kendisini inceleme, tanıma, değerlendirme yapabilme ve böylece kendisini değiştirebilme imkanına sahiptir.

5- İnsan, yapıcı, üretici ve yaratıcı bir varlıktır.

6- İnsan, amacı, idealleri ve beklentileri olan bir varlıktır. Yani insan, "olanla" yetinmemekte, bunu "olması gereken"e

¹⁰¹ Şeriatî, *age*, s. 28

¹⁰² Tîn, 95/4; Teğâbün, 64/3

¹⁰³ İsrâ, 17/70

¹⁰⁴ Beydâvî, Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Mısır 1968, c. I, s. 592; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Beyrut 1969, c. III, s. 51.

¹⁰⁵ Mülk, 67/23

¹⁰⁶ Beled, 90/8-9

¹⁰⁷ Bkz. İnsan (Dehr), 76/2

çevirebilmektedir. Bu yüzden değiştirebilen, çevrenin şekillendirdiği değil, çevreyi şekillendirebilen ve bunlara kendi damgasını vurabilen bir varlıktır. Yani o, "ide"sini sürekli "gerçeklik"e çevirebilen aktiviteye sahiptir. Böylece insan, tekâmül seyrini kendisinin belirlediği kemâle doğru hareket halindedir.

7- İnsan, değerlerin sözkonusu olduğu ve rol oynadığı, ahlâki yönü olan bir varlıktır.

Yapısında taşıdığı olumsuzluklar, sahip olduğu üstünlükler ve kendisine verilen kabiliyetleriyle insan, terbiyeye ihtiyaç duyan ve yücelmeye istidâti olan¹⁰⁸ bir varlıktır. Ancak uygulanan terbiye, telkin ve tebliğde onun bu özellikleri dikkate alınmak ve bu yolda Kur'an'ın koyduğu işaretlere uyulmak zarureti vardır.

Kısaca Kur'an'da tanıtılan insan, birtakım zaafılara sahip olmasının yanında, "**Allah'ın halifesi olma**"nın gerektirdiği görevleri yerine getirmeyi mümkün kılacak özelliklerle de donatılmıştır.

II. SOSYAL PSİKOLOJİ AÇISINDAN İNSAN ve TOPLUM

İnsanın en belirgin özelliklerinden birisi, onun sosyal bir varlık olması, yani toplum içerisinde yaşamasıdır. İbn Haldun'un deyimiyle, toplumsal hayat, insan için bir zarurettir ve filozoflar da bunu, *insan tabiatı gereği medenîdir* sözleriyle ifade ederler¹⁰⁹. Dolayısıyla insan, hem içinde yaşadığı toplumdan etkilenir, hem de onu etkiler. İnsanın yaşayış ve davranışları, önemli ölçüde içinde yaşadığı toplumun tesiri altındadır. Böyle durumlarda ortaya çıkan davranışlara Sosyal Psikolojide *sosyal davranış* adı verilmektedir.¹¹⁰

Sosyal davranış, sosyal etkileşimin yani grubun veya grup üyelerinin birey üzerindeki etkisinin bir sonucudur.¹¹¹ Toplumun birey üzerindeki etki derecesi, bireyin *sosyal davranış*, diğer bir ifadeyle, topluma *uyum* göstermesini belirleyen faktördür. Buna da *sosyal etki* adı verilmektedir.¹¹² *Sosyal etki*, bireyi *uyuma davranışına* sevk etmekte; bu da neticede onun bulunduğu topluma benzemesine, yani *sosyal davranış* göstermesine yol açmaktadır.¹¹³ Esasen yaşadığı

¹⁰⁸ Bkz. Şems, 91/7-10

¹⁰⁹ İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Beyrut 1988, s. 54

¹¹⁰ Bkz. Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul 1988, s. 51-53; Freedman, Jonathan L. - Sears, David O. - Carlsmith, J. Merrill, *Sosyal Psikoloji* (Çev. Ali Dönmez), İstanbul 1989, s. 363, 539, 551

¹¹¹ Bkz. Krech, David - Crutchfield, Richard S. - Ballachey, Egerton L., *Cemiyet İçinde Fert II* (Çev. Mümtaz Turhan), İstanbul 1983, s. 374

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Kağıtçıbaşı, *age*, s. 52

¹¹³ Bkz. *age*, s. 52-53

topluma uyabilmek ve toplumda belli bir konuma ve mevkiye sahip olmak, insanın başta gelen ihtiyaç ve arzularındandır.¹¹⁴

İnsanlarda görülen sosyal davranışlar; ya kendi istekleriyle, zorlama olmadan, tabii olarak ve inanç ve ideallerle bütünleşerek meydana gelir ki bu, toplumsal hayatın doğal akışı içerisinde çoğunluğa uyma ve başkalarının yaptığı gibi yapma eğilim ve isteğinin bir sonucudur. Ya da istekleri dışında, bir dış baskı ve yaptırım yoluyla meydana gelir. *Uyma* davranışında birinci durum, yani kişinin kendi isteği, beğenisi, kabulü, gönül rızası, güveni, inancı, idealleri, tasvibi ve bağımsız düşünebilmesi gibi faktörler rol oynadığı halde, ikinci duruma, yani kişi istemediği, içinden gelmediği halde, kendi onayı ve tasvibi olmadan, kendisinden istenileni yerine getirmesine *boyun eğme* veya *itaat* adı verilmektedir.¹¹⁵ *Uyma* ve *boyun eğmenin* sürekliliği ise, önemli ölçüde, bunların gerisinde yer alan sözkonusu faktörlerin yapısı ve kuvvet derecesine bağlıdır. Yani bir insan, doğruluğuna inanarak, güvenerek, içten bir bağlılıkla bir davranışta bulunuyorsa, o davranış süreklilik arzedecek ve bir tutum* ve norm haline gelerek benzer ortamlarda kendisini hissettirecektir. Aksi halde birey, fırsatını bulduğu ilk anda o davranışı terkedecek veya terketmenin yollarını arayacaktır. Bununla birlikte, özellikle *itaat* sonucu yani, dıştan gelen etkiler nedeniyle gösterilen *boyun eğme* davranışı ve bunun devamlılığının gerisindeki sebepler, çok çeşitli ve kompleks olabilir. Ortam şartları, kişilik özellikleri, geçmiş yaşantılar, geleceğe dönük beklenti ve idealler gibi. Dış baskılar karşısında itaatkârlık ve tabi olma eğilim ve davranışı gösteren insanlar, genellikle ruhsal zaafiyet taşıyan, zayıf iradeli ve menfaatine düşkün kimselerdir.¹¹⁶ Nitekim insanlık tarihinde, şirk denilen itikadî hastalığın bu tür karakter ve kişiliğe sahip insanlar arasında yerleştiğini söylemek mümkündür.

Toplumsal hayatla ilgili bu kısa kavramsal bilgilerden sonra, Kur'an'ın topluma ve toplumsal varlık olarak insana bakışına bir göz atıldığında şunları söylemek mümkündür: Kur'an, insanların gerçekte bir tek ümmet olduğunu¹¹⁷ belirtmekte ve yaratılış itibarıyla insanlara,

¹¹⁴ Kılıç, Eşref, *Halk Eğitiminde Kuram ve Uygulama*, Ankara 1981 s. 24; Ayrıca bkz. Johnson, Paul E., "Dini Davranış" (Çev. Habil Şentürk), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, İzmir 1985, s. 27

¹¹⁵ Bkz. Freedman ve ark., *age*, s. 363, 539, 551

* Tutum, bir kişiye atfedilen ve onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan bir eğilimdir. (Kağıtçıbaşı, *age*, s. 84). Ayrıca geniş bilgi için bkz. *age*, s. 83-122.

¹¹⁶ Gönüllülüğe ve isteğe dayalı itaat (yani uyma) ya da baskıya dayalı itaatın sonuçları veya kişilikle ilişkisi konusunda bkz. Kerschensteiner, G., *Karakter Kavramı ve Terbiyesi* (Çev. H. Fikret Kanad), Ankara 1977, s. 97

¹¹⁷ Bakara, 2/213; Yunus, 10/19

değer bakımından, toplumsal hayatta mukayeseye götürecektir herhangi bir üstünlük tanımamaktadır. Üstünlüğün, ancak hayat içerisinde kazanılan ve "Allah'a karşı kulluk görevinin şuurlu olarak ifası" diyebileceğimiz "takvâ"nın derecesine bağlı olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸ Yaşadığı toplumun bir üyesi ve sosyal bir varlık olarak ferdi, bu özelliği kazanmaya teşvik ve tahrik eder bir mahiyet arzeden sözkonusu ayet, aynı zamanda toplumun bütün fertlerini de bu yönde, müsbet anlamda bir rekabete ve yarışmaya sevk etmektedir. Böylece Kur'an, sosyal etkileşimi müsbet yöne ve telkin ettiği ideallere doğru yöneltmekte ve ferdin de buna kendi iradesi, seçmesi, rızası ve tasvibi ile uyum ve itaat göstermesini teşvik etmektedir.

Kur'an'a göre insanların bir tek ümmet oluşunun, inanç açısından olduğu¹¹⁹ belirtilmektedir. Bu birliğin bozulmasının sebebi, insanların ihtirasları olmuştur.¹²⁰

Esasen Kur'an'ın topluma ve toplumsal hayata yaklaşımı ve çizdiği toplumsal manzaralar hayalî değil gerçekçidir. Yani insanları ve toplumları, yaşadıkları hayatın gerçekleri içerisinde tahlil etmekte ve bunları dikkate alarak ilke, prensip ve metodlarını vaz' etmektedir.

Kur'an, toplumu bir bütün olarak ele almakta, belirli açılarından tasnif ederek sınıflara ayırmakta, toplumun değişik inançlara bölünmüş olduğu, ayrılığa düştüğü gerçeğini ifade etmekte ve insanlığa yol gösterici olan peygamberler göndererek,¹²¹ ilâhî mesajla uyarmaktadır.

Kur'an'ın insanları veya toplumları, realiteye dayalı olarak, başlıca iki açıdan değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Birincisi, toplumda yer alan insanların birbirleriyle olan ilişkileri ve toplum içerisindeki rolleri; ikincisi ise, inanca bağlı özellikleri ve peygamberlere karşı tutumları açısından. Bir başka ifadeyle Kur'an, toplumlara hak-bâtıl mücadelesindeki konumları ve peygamberlere karşı tutumları açısından yaklaşarak, insanların toplum içerisinde oluşan rollerini, bu rollerini nasıl kullandıklarını ya da kullanmadıklarını ve peygamberler karşısında veya yanındaki mücadelelerini sergilemektedir. Bu açıdan bakıldığında görülmektedir ki, ilgili ayetler, zikredilen toplumlarda

¹¹⁸ Bkz. Hucurât, 49/13. **Takvâ**, hüküm gününün sahibinden ve O'nun cezasından korkmak kaçınmak olarak tanımlanmaktadır (Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 131). Buna "Allah'tan samimiyetle korkma" (Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, İstanbul 1991 s. 82) da denilmektedir. Buradaki korku, hassas bir sorumluluk duygusunun sonucudur. Dinî tecrübe içerisinde yaşanan korkunun objesi Allah'ın zâtı değil, kişinin Allah'a karşı hissettiği dinî sorumluluktur (Hökelekli, *age*, s. 30). Ayrıca bkz. Izutsu, *age*, s. 83.

¹¹⁹ Gölcük, *age*, s. 59

¹²⁰ Bkz. Bakara, 2/213

¹²¹ Bkz. Bakara, 2/213; Yunus, 10/19

başlıca iki toplumsal katmanın varlığı ve bunlar arasındaki ilişkilerden bahsetmektedir. Birincisi, genellikle "**mele**" kavramıyla ifade edilen¹²² toplumun ileri gelenleri, büyükleri, idarecileri, şöhretli, varlıklı, zengin ve nüfuz sahibi kesimi;¹²³ diğeri ise, onlara tâbi olan halk kesimidir.

A. İleri Gelenler (Varlıklı Kesim=Mele')

Kur'an'da 22 ayette müstakil olarak, 8 ayette de bir zamire muzaaf (tamlama) olarak geçmekte olan¹²⁴ "**mele**", bir görüş üzere bir araya gelen, görünüş itibarıyla göz dolduran ve gönüllerde kendisine karşı büyüklük hissi uyandıran topluluk¹²⁵ demektir. Yazır, bugünkü ifadeyle buna, *sosyete* deyimini kullanılabileceği gibi, ülke yönetiminde yer alan kabine, parlamento veya toplumda söz sahibi olan seçkinler grubu da denilebileceğini belirtmektedir.¹²⁶

Bu konudaki ayetler, ya **mele'** tabakasıyla peygamberler arasındaki diyalogları, münasebetleri veya onların peygamberlere karşı olumsuz tutum, tavır ve davranışlarını -ki bu ayetler, çoğunluğu teşkil etmektedir-, yahut **mele'** tabakasının halka karşı tutum ve tavrını, baskısını; yahut da **mele'** grubunun kendi arasındaki diyalogu ve ilişkileri dile getirmektedir. Dolayısıyla her üç halde de **mele'** grubunun, yani sözkonusu toplumlarda ileri gelen, halkın iradesi üzerinde söz sahibi olan, diğeri bir deyimle devlet erkânı denilebilecek hakim zümrenin neticede halkı etkilemeye yönelik tutum ve tavrı yansıtılmaktadır. Çünkü ileri gelen hakim zümrenin hedefi, kendi menfaatlerini korumak ve makamlarından olmamak için, idareleri altındaki halkı etkileyerek, onları peygamberlerin tebliğine **karşı** bir tutum ve davranışa sevk etmektir. Dolayısıyla bu noktada, yukarıda bahsedilen *sosyal etki* ve buna karşı *sosyal davranış* sözkonusu olmaktadır. Ancak burada halkın gösterdiği *sosyal davranış uyma* değil, dış müdahaleye ve baskıya dayalı bir *itaattir*. Yani tehdit ve korkudan kaynaklanan bir boyun eğmedir.¹²⁷

Kur'an'da zikredilen toplumların ileri gelenlerinin özellikleri açısından ayetlere bakıldığında başlıca şunlar görülmektedir: İleri

¹²² Bkz. Bakara, 2/246; A'raf, 7/60, 66, 75, 88, 90, 103, 109, 127; Hûd, 11/27, 38, 97; Yusuf, 12/43; Mü'minûn, 23/24, 33, 46; Şuarâ, 26/34; Neml, 27/29, 32, 38; Kasas, 28/20, 32, 38; Sâd, 38/6; Yunus, 10/75, 83, 88; Zuhruf, 43/46.

¹²³ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, c. III, s. 360; İbn Kesîr, *age*, IV, 30, 139; c. II, s. 232; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'an*, yrs., ts., c. III, s. 243; c. XII, s. 121

¹²⁴ Bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li elfâzî'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 672 (*mele'* md.)

¹²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., s. 473 (*m-l-e* md.)

¹²⁶ Bkz. Yazır, *age*, IV, 2227

¹²⁷ Bkz. Yunus, 10/83

gelenler, büyüklük taslarlar, halkın üzerinde hakim konumdadılar,¹²⁸ halk üzerinde etkili durumdadılar ve onları şaptırmaya çalışmaktadırlar,¹²⁹ peygamberlere tepki göstererek onlara önyargı ile hakaret edip, tebliği inkâr ederler.¹³⁰ Çünkü hakim oldukları mevcut düzenin değişmesinden yana değil, memnun oldukları bu durumun devamından (statükodan) yanadırlar ve bunlar toplumdan sorumlu durumdadırlar.¹³¹ Toplumdan sorumlu bir konumda olmalarına karşılık onlar, Kur'an'ın ifadesiyle, **mütref**,¹³² yani sahip oldukları varlık içinde şımarık¹³³ bir tavır ve davranış içerisindeyler. Mütrefler, durumlarını korumak için mevcut düzene karşı beliren her kıpırdanışı ezmeyi esas alırlar. Onlar, eskinin korunmasından, mevcudun devamından yanadırlar. Çünkü hayatları yeniliğin filizlenmemesine bağlıdır¹³⁴. Statükodan yana olan ileri gelenler, "şimdi"yi daha iyi duruma getirmek yerine, geleceği şimdikine göre şekillendirmeye çalışırlar. Onların geçmişle ilgisi, "şimdi"yi güven altına almak içindir.

Kur'an'a göre, ileri gelenlerin peygamberlere düşmanlık beslemelerinin ve tebliği reddetmelerinin başlıca sebepleri şunlardır:

1) **Kibir**: "Gönülleri kesin olarak kabul ettiği halde, haksızlık ve **büyüklemlerinden** ötürü onları bile bile inkâr ettiler..."¹³⁵, "Sonra ayetlerimizle ve apaçık bir fermanla Mûsâ ve kardeşi Harun'u Firavn'a ve ileri gelenlerine gönderdik. Onlar ise **kibire kapıldılar ve büyüklük taslayan** bir kavim oldular. Bu yüzden dediler ki: Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi insana mı inanacağız? Böylece onları yalanladılar ve bu sebeple helâk edilenlerden oldular."¹³⁶ "Aramızdan bir insana mı uyacağız? O takdirde sapıklık ve çılgınlık etmiş oluruz, dediler. Vahiy aramızda ona mı verildi? Hayır o, yalancı ve şımarığın biridir (dediler)."¹³⁷ "Ve dediler ki: Bu Kur'an, iki şehrin¹³⁸ birinden bir **büyük adama** indirilmeli değil miydi?"¹³⁹

¹²⁸ Bkz. İbrahim, 14/21

¹²⁹ Bkz. Ahzâb, 37/67; Sebe', 34/31, 33-35, 43; Mü'min, 40/26

¹³⁰ Bkz. A'raf, 7/66; Sebe', 34/34

¹³¹ Bkz. İsrâ, 17/16

¹³² İsrâ, 17/16; Mü'minûn, 23/64; Sebe' 34/34

¹³³ Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut 1993, s. 1026; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, 1990, c. IX, s. 17; *el-Müncid*, Beyrut 1992 s. 61; Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid*, İstanbul 1982, s. 153. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *age*, III, 259; Kutub, *ag Tefsir*, IV, 2217; Yazır, *age*, VI, 3964.

¹³⁴ Öztürk, *age*, s. 279. Ayrıca bkz. Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Davetçilerine* (Çev. Nezir Demircan), Ankara 1977, s. 441; Kılıç, *age*, s. 40

¹³⁵ Neml, 27/14

¹³⁶ Mü'minûn, 23/45-48. Ayrıca bkz. Yunus, 10/75

¹³⁷ Kamer, 54/24-25

Görüldüğü gibi kibir, yani büyülenme, ileri gelenlerin tebliği benimseme ve peygamberleri tasdik etmelerini engelleyen önemli bir engeldir. İleri gelenler, tebliği kabul etmelerini, Peygamber'in fakirlerle olan ilişkilerini kesmesine bağlama yoluna gitmektedirler. Bu, diğer peygamberler için de söz konusudur.¹⁴⁰

2) **Liderlik, mevkî ve makam düşkünlüğü:** İleri gelenler, liderlik, makam, insanları yönetmek ve yönlendirmekten çok hoşlanırlar. Esasen bunun, insanın tabiatında yer alan bir özellik olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar, hakkın yayılması ve yeni bir dinin ve sistemin hakim olması neticesinde, buldukları mevkî ve statülerinin ellerinden alınacağı kanaatini taşıdıklarından, her türlü yeniliğe karşı çıkarlar.¹⁴¹ Ancak şahsî menfaatleri söz konusu olduğundan bunu açıkça belirtmek yerine gizleyerek ve başka hile ve yollara başvurarak halkı da kendi arzuları doğrultusunda yönlendirmek isterler. "*Milletinin inkârcı ileri gelenleri: Bu, sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir. Sizden üstün olmak istiyor. Allah dileseydi melekleri indirirdi. İlk atalarımızdan beri böyle bir şey işitmedik. Bu adamda nedense biraz delilik var, bir süreye kadar onu gözetleyin, dediler.*"¹⁴² ayetleri de onların (ileri gelenlerin) bu hedef saptırıcı hile ve metodlarından birisini dile getirmektedir. Konular üzerinde tartışmayı ya da düşünmeyi göze alamayanlar, muhataplarını herhangi bir olumsuz etiket veya sıfatla suçlama ve karalama yoluna başvururlar. Bu yöntem, hem tebliğin kaynağını, hem de sunacağı bütün iletişimleri daha zayıf hale getirmesi ve güvenilirliğine şüphe katması bakımından çok etkilidir.¹⁴³ İleri gelenler de, bunu ustalıklı kullanmaktadırlar. Ayrıca peygamberleri büyücülükle itham etmeleri¹⁴⁴ ve hakikate giden yolda bir engel ve tabu durumundaki birtakım bâtil ve geleneksel değerlerin elden gideceği iddia ve şâyiasını ortaya atmaları¹⁴⁵ da yine bu hile ve metodların bir başka çeşididir. Kureyş'in ileri gelenleri de, Hz. Peygamber ve tebliği karşısında kavimlerine, *dinlerinizde devam*

¹³⁸ İki şehirden maksat, Mekke ile Tâif'tir. (Yazır, *age*, VI, 4272).

¹³⁹ Zuhruf, 43/31

¹⁴⁰ Bkz. Fazlur Rahman, *age*, s. 256. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kazancı, Ahmet Lütfi, *Peygamberimize Neden İnanmadılar?*, Bursa, 1983, s. 265 vd.

¹⁴¹ Zeydan, *age*, s. 441

¹⁴² Mü'minûn, 23/24-25

¹⁴³ Freedman, ve ark., *age*, s. 293

¹⁴⁴ Bkz. Yunus, 10/76; A'raf, 7/109; Şuarâ, 26/34; Sâd, 38/4; Mü'min (Ğâfir), 40/23-24; Zuhruf, 43/49.

¹⁴⁵ Bkz. Sâd, 38/6-7; Mü'min (Ğâfir), 40/26

edin, Muhammed'in davetini yaptığı şeye icâbet etmeyin, demişlerdir.¹⁴⁶

3) **Bilgisizlik:** İleri gelenlerin inkârcı tutumlarının temelinde yer alan faktörlerden birisi bilgisizlik, yani cehâlet ve düşüncesizliktir. Bu yüzden peygamberlerin insan olmalarını ve onlara toplumun halk kesiminin tâbi olmasını anlayamamakta veya kabullenememekte ve hiçbir ilmî ve ciddî delile dayanmadan peygamberleri ve tebliğlerini inkâr etmektedirler.¹⁴⁷ Bunu da doğruluğuna ve yanlışlığına bakmadan atalarının yoluna bağlılıklarını ileri sürerek izah etmeye çalışmaktadırlar.¹⁴⁸ Peygamberlerin tebliğine muhatap olan toplumlarda öncelikle oranın varlıklıları, sahip oldukları geleneklerini, yani babalarından tevarüs ettikleri dini öne sürerek, kendilerinin onların izlerini takip ettiklerini iddia etmiş¹⁴⁹ ve tebliği kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla geleneksel yapının, başka bir deyişle statükonun devamının, daha çok varlıklı ve ileri gelenler tarafından savunulduğu ve onların menfaatine yaradığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

Dolayısıyla peygamberlere karşı ilk ve en önemli muhalefet, genellikle bu zümreden gelmekte ve halkın tebliğ karşısındaki tutum ve davranışları üzerinde zulme varan baskı ve tesirler oluşturmaktadırlar.¹⁵¹ Bu yüzden gruplara veya toplumlara bir fikri benimsetebilmek ya da kabul ettirebilmek için, önce onların ileri gelenleri ikna edilmelidir.

B. Halk

Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve hakim zümrenin idaresinde bulunan halk ise, bazan bu baskı ve zulümlere boyun eğmeyerek, "...Biz zaten Rabbimize döneceğiz!" "Rabbimizin, bize gelmiş olan ayetlerine inandığımız için bizden öc alıyorsun. (Ey) Rabbimiz, üzerimize sabır boşalt ve bizi müslümanlar olarak öldür!"¹⁵² deme bilincini, cesaret ve iradesini göstermekle birlikte, genellikle devlet erkânının kendilerine kötülük yapmasından korkarak, onların baskı ve tehditlerine boyun eğmektedirler.¹⁵³ Ancak aynı toplum içerisinde baskı ve tehditlere boyun eğmeyerek, hür irade ve tercihleri doğrultusunda tavır koyan,

¹⁴⁶ İbn Keşîr, *age*, IV, 30. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Kazancı, *age*, s. 267 vd.

¹⁴⁷ Bkz. Hûd, 11/27; Mü'minûn, 23/24-25, 33; A'raf, 7/60, 66, 75-76.

¹⁴⁸ Zuhruf, 43/23-24; Bakara, 2/170

¹⁴⁹ Zuhruf, 43/23

¹⁵⁰ Mele' konusunda daha geniş bilgi için bkz. Çelik, İbrahim, *Kur'an'da Mele'*, (Yayımlanmamış Asistanlık Tezi), Bursa Yüksek İslam Enstitüsü, Bursa 1981.

¹⁵¹ Bkz. Kasas, 28/4; Sebe', 34/31, 33; A'raf, 7/123-127

¹⁵² A'raf, 7/125-126

¹⁵³ Bkz. Yunus, 10/83. Ayrıca bkz. Zeydan, *age*, s. 451

sosyal etkiye yenik düşmeyen şahsiyet sahipleri de olabilmektedir ki, bunlar gençlerden teşekkül etmektedir.¹⁵⁴

Kur'an'ın da birçok yerde işaret ettiği gibi, toplumlarda görülen ortak özelliklerden birisi, genel olarak muhafazakâr bir yapıya sahip olmaları ve geleneklerini kolay kolay terk etmemeleridir.¹⁵⁵ Yaratılışları gereği insanlar, babalarının ve atalarının yaptıklarını doğru sayarak hiç düşünmeksizin kabul ederler. Oysa Kur'an, 51 ayette nübüvvet kurumunu geleneğe karşı bir kurum olarak koymaktadır. Çünkü şirk bir gelenek ve ecdat dinidir.¹⁵⁶ Hz Peygamber de, müşrik toplumun şirkten kaynaklanan bütün değerlerine, kültür unsurlarına, davranış şekillerine karşı eleştirel bir tutum içine girmiş ve belli bir süreç içinde geleneksel yapıyı bütün kurumlarıyla yıkmıştır. Yeni bir insanın ve yeni bir toplumun kurulması demek olan bu faaliyetin hareket noktası da, varılmak istenen sonuç da, kelimenin en geniş anlamıyla "**tevhid**" idi. Yani insanların, sosyal hayat içerisinde vahyin ışığında bir ve tek olan Allah'a kulluk ederek yeni bir yaşama biçimini geliştirmeleriydi.¹⁵⁷ Geleneksel yapı, zamanla kendi içerisinde, bilinç denen insanî imtiyazı giderek tamamen ortadan kaldırmaktadır. Körü körüne taklide karşı olan Kur'an'ın geleneksel yapıya ya da kör gelenekçiliğe karşı oluşunun mantikî gerekçesi bundan kaynaklanmaktadır.¹⁵⁸ Zira "geleneksel yapı, bilince karşı olarak, insana nefs-i emmâre¹⁵⁹ tarafından sınırları çizilmiş bir yaşama tarzı sunar. Taklid, tekrar ve alışkanlık, deyim yerindeyse hareket ve değişimden hoşlanmayan geleneksel yapının koruyucu formları olduklarından, insan ve toplum, hiçbir zaman farkında olmadığı, eleştirisini yapmayı düşünmediği, doğruluğunu ve yanlışlığını test edemediği katı ve güçlü bir çark içinde döner durur. Taklid, tekrar ve alışkanlık, geleneksel yapının üç esaslı mekânizmasıdır."¹⁶⁰ Bu yüzden toplumun geleneklere bağlılığı, liderleri tarafından peygamberlerin yalanlanmaları, tebliğin reddi ve kendi makam ve

¹⁵⁴ Bkz. Yunus, 10/83

¹⁵⁵ Bkz. Mâide, 5/104; A'raf, 7/28; yunus, 10/78; Hûd, 11/62, 87, 109; İbrâhîm, 14/10; Enbiyâ, 21/52-55; Şuarâ, 26/70-74; Lokman, 31/21; Zuhuruf, 43/22-24; Sâffât, 37/69-71. Ayrıca bkz. Krech ve ark., *age*, II, 272

¹⁵⁶ Öztürk, "*Kur'an Dininin Evrensel Boyutları*", I. *İslam Düşüncesi Sempozyumu* (Yayına Haz. Mehmet Bekâroğlu), İstanbul 1995, s. 226. Hıristiyanlık ve Müsevîlik de, aynı şekilde, vahye karşı geleneğin dinidir. (*age*, s. 227)

¹⁵⁷ Bulaç, Ali, "*İslam ve Gelenek*", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Kış-1995, sy. 9, s. 12

¹⁵⁸ *agm*, s. 10

¹⁵⁹ Nefs-i emmâre; şehvî istek ve arzulara meyleden, kötülöklere yönelen, insanı bunlara yönlendiren nefis demektir. (Bkz. Gazalî, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Beyrut, ts., c. III, s. 4). Şehvete meyletme ve insana kötülöklere emretme, nefsin tabii özelliğidir (Yazır, *age*, IV, 2873).

¹⁶⁰ Bulaç, *agm*, s. 9-10

salтанatlarının devamı yönünde kullanılmaya çalışılarak kendilerine, "...Ben onun (Musa'nın), dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum."¹⁶¹ denilmekte ve gelenekler tabulaştırılmaktadır. Yani ileri gelenler, halkın inançlarına sahip çıkmaya ve onları kötülüklerden korumaya çalışma görünüşü altında "hakk"a karşı çıkmaktadırlar. Bu, aslında yeniliğe ve değişime karşı çıkmaktır. Böylece ileri gelenler, halkı yanıltarak ve aldatarak, konuyu onlara maletmek suretiyle kendi kaygılarını giderme yoluna gitmektedirler. Önceden atalarının taptıkları gibi tapan¹⁶² halk ise, peygamberlerin tebliğine karşılık "...ama babalarımızın böyle yaptıklarını gördük"¹⁶³, "Hayır, biz babalarımızı (atalarımızı) üzerinde bulduğumuz şeye uyarız (onların yolundan gideriz)"¹⁶⁴, "...Bizi atalarımızın yaptığından çevirmek istiyorsunuz..."¹⁶⁵, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter"¹⁶⁶ diyerek, genellikle kendilerini düşündüklerini zannettikleri liderlerine güvenme temayülü gösterip, onların istek ve emirlerine itaat etmekte ve uymaktadır.¹⁶⁷ Çünkü aynı görüşte olduklarını ileri süren¹⁶⁸ liderlerine itaat etmek ve uymak, halkın bir başka özelliğidir ve aslında kitleler, gerçek liderde bulunması gereken özellikleri taşıyan ve "bizden birisi" olduğuna inandıkları liderlere uymaktan kaçınmazlar.¹⁶⁹ Yukarıda zikredilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere, insanların gerçeği ve doğruyu görmelerine en büyük engellerden birisi, onların eski inançlarına ve geleneklerine körü körüne bağlılığı ve onlardan hemen kopamayışlarıdır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, Kur'an'ın geleneği ve geçmişe ait çizgileri tamamiyle reddettiğini söylemek de mümkün değildir. Geleneğin müsbet çizgilerini ve vahyin ilkelerine uyan taraflarını seçerek teşvik edici bir unsur olarak kullandığı da görülmektedir.

Halk, liderleri gibi kibir ve gurur sahibi değildir, mevki ve makam hırsı içerisinde olmaz ve genel olarak haksızlığa uğramalarından dolayı hakkı kabule çok yatkındır.

¹⁶¹ Mü'min, 40/26. Ayrıca bkz. Yunus, 10/78; Zuhruf, 43/23

¹⁶² Hûd, 11/109

¹⁶³ Şuarâ, 26/74

¹⁶⁴ Lokman, 31/21; Bakara, 2/170

¹⁶⁵ İbrahim, 14/10

¹⁶⁶ Mâide, 5/104

¹⁶⁷ Bkz. Hûd, 11/97

¹⁶⁸ Bkz. Zuhruf, 43/23

¹⁶⁹ Mevdûdî, *İslam Davetçilerine* (Çev. Yüksel Durgun), İstanbul 1992, s. 89. Ayrıca bkz. Krech ve ark., *age*, II, 282; Güngör, Erol, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar* (Haz. R. Güler - E. Kılınc), İstanbul 1993, s. 370

Bizans Kralı Hiraklı (Herakliyüs), Şam'a gelen Ebu Süfyan'a Hz. Peygamberle ilgili şu soruyu yöneltmişti:

-O'na tâbî olanlar toplumun ileri gelenleri mi, yoksa zayıf halk tabakası mı?

Ebu Süfyan:

-Zayıf halk tabakası, deyince;

Herakliyüs:

-Onlar peygamberlerin bağlılarıdır¹⁷⁰ diyerek, ileri gelenlere nisbeten halkın hakka karşı eğilimini belirtmiştir.

Böyle olduğu halde, halk kitlelerinin tebliğ ve daveti kabul etmeyişlerinde, idare ve hakimiyeti ellerinde bulunduran otorite sahibi ileri gelenlerin, baskıcı statükocuların büyük etkisi vardır. İyi bir dünyada yaşadığını düşünenler ve durumlarından memnun olanlar mevcut düzeni korumak; hayal kırıklığına uğramış olanlar ve durumlarından memnun olmayanlar ise, düzeni temelden değiştirmek isterler.¹⁷¹ Burada birinci gruba dahil olanlar, ileri gelenler; ikinci gruba dahil olanlar ise halktır. Ne var ki, ileri gelenlerin yaptığı tehdit ve baskılar, mevki ve dünyalık va'di veya sıkıntı ve darlıkla korkutmaları, ellerindeki menfî propaganda imkanlarını kullanmaları sonucunda, halk kitleleri, delillere değil, kuvvet ve otoriteye boyun eğler.¹⁷² Hoşnutsuzluğun bizatihi kendisi, her zaman bir değişiklik isteği ve tavır meydana getirmez. Hoşnutsuzluğun muhalefet haline gelmesi için var olması gereken faktörlerden birisi ve belki de en önemlisi kendini kuvvetli hissetmektir.¹⁷³ Buradaki kuvvet, sadece maddî yönden güçlü olmanın değil, bilgi ve itikadî bağlanma derecesinin de bir ifadesidir. Zira kuvvete ve otoriteye boyun eğmede, halkın genellikle cahil olma özelliğini taşımasının¹⁷⁴ da rolü olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü toplumun faydalı ve yol gösterici bilgilerden ve muhakeme kabiliyetinden yoksun olması, peygamberleri yalanlarken ileri sürülenleri doğrulamalarına sebep olur. "*Firavn'ın buyruğuna uydular. Oysa, Firavn'ın buyruğu, doğruya iletici değildi.*"¹⁷⁵ ayeti de bunun ifadesidir. İlâhî tebliğin muhatabının daha çok yetişkinler olduğu dikkate alınır, cahil yetişkinlere yeni bir şey öğretmek oldukça güçtür. Cahil ve yetişkin insanlar, kendilerini zihnî itiyatlarını değiştirmek zorunda hissetmezler ve bundan hoşlanmazlar. Dolayısıyla

¹⁷⁰ Buhârî, Bed'ul-Vahy 6 (Uzun bir hadisten)

¹⁷¹ Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar* (Çev. Erkil Günür), İstanbul 1993, s. 26

¹⁷² Önkâl, Ahmet, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya 1981, s. 101

¹⁷³ Hoffer, *age*, s. 27

¹⁷⁴ Bkz. A'raf, 7/138

¹⁷⁵ Hûd, 11/97

bunlar, katılaşıp davranışları değişmez hale gelir.¹⁷⁶ Bu durumdan istisna edilebilecek kesim ise, ayette de vurgulandığı üzere gençliktir.¹⁷⁷

Hakkın açıklık ve kesinliğine rağmen, halkın, bâtil ve yanlışla kapılmasının, tebliğ ve daveti kabul etmemesinin sebepleri genel olarak şunlardır:

1- Korku

2- Mal hırsı, aşırı dünya sevgisi

3- Şüphe

Korkunun kaynağı, yukarıda da belirtildiği gibi, ileri gelen sulta sahipleri, yani onların tehdit ve baskılarıdır. Nitekim "*Firavn ve adamlarının kendilerine kötülük yapmasından korktukları için, kavminin içinde Mûsâ'ya yalnız genç bir kuşaktan başkası inanmadı. Çünkü Firavn, yeryüzünde çok ululanan ve çok aşırı gidenlerdendi.*"¹⁷⁸ Çevreleri tarafından baskı altına alınmış ve korkutulmuş olanlar, durumları ne kadar kötü olursa olsun ve mevcut düzenden hoşnutsuzluklarına rağmen düşünce ve tavırlarında bir değişiklik düşünmezler.¹⁷⁹

Mal hırsı ve aşırı dünya sevgisi, insanın tabiatında bulunan bir özellik olarak, yine hakim zümre tarafından birtakım vaatlerle tahrik edilmekte ve halkı aldatma yönünde kullanılmaktadır.¹⁸⁰ Gerçekten insan, mala ve dünyalığa aşırı derecede düşkündür.¹⁸¹ Nitekim menfaat düşkünlüğü ve çıkarlarını koruma sevdası, Mekkeli tüccar ve aristokratların çoğunun da Hz. Peygamber'in tebliğini reddetmelerine sebep olmuştur.¹⁸²

Şüphe ise, yine otorite sahibi zümrenin, statükoyu korumak, halkın gerçekleri öğrenmesine engel olmak amacıyla ve halkın birtakım duygularını istismar ederek ortaya attıkları asılsız şâyialardır. Topluma hakim olup mevcut düzenin devamından çıkarı olanlar, hakkın güçlenmesini engellemek ve hakkı zayıflatmak için şüphe silahını ustalıkla kullanırlar¹⁸³ ve her türlü hileye başvururlar. Halkın gerçekleri

¹⁷⁶ Russel, Bertrand, *Terbiyeye Dair* (Çev. Hâmit Dereli), Ankara 1964, s. 55

¹⁷⁷ Bkz. Yunus, 10/83

¹⁷⁸ Yunus, 10/83. Yine peygamberlere ve halka yapılan baskı, tehdit ve halkın duyduğu korku konusunda bkz. Enbiyâ, 21/68; Şuarâ, 26/29, 49; Âl-i İmrân, 3/21; Kasas, 28/57.

¹⁷⁹ Hoffer, *age*, s. 27

¹⁸⁰ Meselâ bkz. Zuhuf, 43/51. Ayrıca bkz. Zeydan, *age*, s. 451-452

¹⁸¹ Âdiyât, 100/8

¹⁸² Fazlur Rahman, *age*, s. 175. Ayrıca bkz. Zeydan, *age*, s. 446

¹⁸³ Zeydan, *age*, s. 485

görmesini engellemeye ve değişimin önünü kesmeye çalışırlar. Cahilliğin ve yetişkinlerin egemen olduğu halk ise, neye inanıp ne'den şüphe edeceğinin kararsızlığı ve şaşkınlığı içerisinde hakkı tebliğ edene güvensizlik göstererek¹⁸⁴ baskılara boyun eğbilmektedir. Ancak bu baskılara boyun eğmeyen ve zihinsel değişime açık olan kesim, yukarıda da belirtildiği gibi, daha çok genç kuşaktır.

Kur'an'ın tebliğde dikkate aldığı ve insanları değerlendirdiği bir husus da, onlara daha önce bir ilâhî kitabın ya da mesajın iletilip iletilmediği noktasıdır. Buna göre Kur'an, insanlığı başlıca iki kısma ayırmaktadır: Birincisi; kitap ehli olanlar, ikincisi; kendilerine kitap verilmemiş olanlar (ümmiyyûn). Bu ayırım, birçok ayette açıkça belirtilmektedir.¹⁸⁵ Meselâ şu ayetlerde bunu açıkça görmek mümkündür: "...Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler..."¹⁸⁶ "...Kendilerine Kitap verilenlere de ki: Siz de İslâm oldunuz mu? Eğer İslâm olurlarsa doğru yolu bulmuşlardır. Yok eğer dönerlerse, sana düşen, sadece duyurmaktır. Allah, kulları (nın yaptıklarını) görmektedir."¹⁸⁷

Ayetlerde geçen "kendilerine kitap verilenler" in yahudiler ve hıristiyanlar; "ümmler" in ise, Arap müşrikleri oldukları ifade edilir.¹⁸⁸

Bu ana gruptan başka Kur'an, inanç ve düşünce özelliklerini ve peygamberlere karşı tutum ve tavırlarını dikkate alarak insanları mü'min, kâfir, münâfık, müşrik şeklinde de bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Kur'an bazan bütün insanlığa birden hitap ederken,¹⁸⁹ bazan da sadece mü'minlere,¹⁹⁰ kâfirlere,¹⁹¹ münâfıklara¹⁹² ya da müşriklere¹⁹³ hitap etmekte, mesaj göndermekte veya onlardan bahsetmektedir. Bu hitap veya mesajlarda, muhatap veya hedef olan grubun özellikleri dikkate alınmaktadır. Meselâ bütün insanlığa hitabeden bir ayette şöyle buyrulmaktadır: "Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız, Allah ise, şüphesiz ki zengin ve hamde lâıyk olandır."¹⁹⁴

¹⁸⁴ Bkz. Russel, *age*, s. 55

¹⁸⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 73

¹⁸⁶ Â-i İmrân, 3/19

¹⁸⁷ Â-i İmrân, 3/20

¹⁸⁸ Izutsu, *age*, s. 73. Ayrıca bkz. Ulutürk, *age*, s. 312

¹⁸⁹ Meselâ bkz. Bakara, 2/21, 168; Nisâ, 4/1, 170, 174; A'raf, 7/158; Yunus, 10/23, 57, 104, 108; Hac, 22/1, 5, 73; Lukmân, 31/33.

¹⁹⁰ Meselâ bkz. Bakara, 2/104, 153, 172, 178, 183, 208 vs.

¹⁹¹ Meselâ bkz. Kâfirûn, 109/1; Tahrîm, 66/7; Mülk, 67/6.

¹⁹² Meselâ bkz. Tevbe, 9/67, 68; Ahzâb, 33/73; Münâfıkûn, 63/1 vs.

¹⁹³ Meselâ bkz. Ahzâb, 33/73; Fetih, 48/6; Beyyine, 98/1, 6; En'am, 6/14, 23, 79, 106 vs.

¹⁹⁴ Fâtır, 35/15

Sonuç olarak Kur'an, toplumsal hayatın gerçeklerini ve sosyolojik özellikleri mesajlarında ve tebliğlerinde dikkate almaktadır. Bu tür tasnifler veya gruplamalar, muhatabın daha iyi tanınmasında ve onunla iletişim kurmada önemli bir faktördür. Bu, metodların oluşturulmasında veya geliştirilmesinde ve hedefe varmada kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır.